

Ա. Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

«ԴԻՎԱՆ Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ», 2-րդ ՉԱՏՈՐ, ԵՐԵՎԱՆ,
1948 թ.

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
1949 թ. № 7 «Տեղեկագրից»

891.99.092 (Հրատարակում)

Մ-83

ԳՐԱՆՈՒՄԻՐՈՒՄ

«ԳԻՒԼԱՆ Խ. ԱՐՈՒՅԱՆԻ»

ԵՏՈՒԳԿԱՄ Ե 1951 թ.

(2-րդ հատար, Երևան, 1948 թ. կազմեց և ծանոթագրեց Ն. Շահազիզ)

* *

Արտվյանի կյանքի և գործունեության մանրամասնությունները հետ ծանոթանալու տեսակետից հարուստ փաստաթղթերի հազվագյուտ հավաքածուներ պետի համարել «Դիվան Ս. Արտվյանի»-ի արդեն հրատարակված երկու հատորները Դրանցից առաջինը հրատարակել վրա էր դնու 1940 թվից, իսկ երկրորդը լույս տեսավ վերջերս Սույն գրախոսականով մենք նաեւ կառնենք երկրորդ հատորի վրա:

Այս հատորում գտնվող նյութերը բաժանված են 6 մասի, յուրաքանչյուր բաժնի ներսում էլ պահպանված է այդ նյութերի դասավորման ժամանակագրական հաջորդականությունը: Հենց սկզբից նշենք, որ այս ախտերը չի հարմարեցված ներկայացվող փաստաթղթերի առավել նպատակալաց ու հնչող ուսումնասիրությանը, ուստի մենք մեր գրախոսության համար սահմանում ենք ուրիշ կարգ: Այսպես.

Առաջին խմբի փաստաթղթերի մեջ նկատել ունենք այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Արտվյանի Դորպատ մեկնելու խնդրի լուծմանը: Առաջին փաստաթուղթն այստեղ «Открытый лист» էր կոչված է (էջ 251), որի համաձայն Արտվյանի իրավունք է ստանում (1829 թ. դեկտեմբերի 4) գնալ Թիֆլիս և այլու՝ «Վասն հարկաւոր գործոց իւրոց»: Որոնք էին այդ գործերը Դրանց մասին պատմում են 203—212 և 252-րդ էջերում գտնվող փաստաթղթերը: Պարբերական հայաստանից հեռանալիս՝ Թիֆլիսում դիմում է ղեկավարական նահանգապետ Ստեփան Սուրենկյանովին՝ Արտվյանին երկու տարով ուսման ուղարկելու խնդրով: Սուրենկյանին այդ մասին դիմում է Պասկելիչին, Պասկելիչը՝ լուսավորության նախարար Լիվինին, իսկ վերջինս էլ ցարին՝ Արտվյանի ուսման ծրագրի մասին: Արտվյանի ուսման ծրագրի մասին պատմության, որի մասին Լիվինը հայտնում է Պասկելիչին: Այնուհետև հաջորդում են կարգադրություններ, Արտվյանին Դորպատ ուղարկելու և դրամով ապահովելու մասին (ճանապարհածախ, թոշակ և այլն): Ինչպես երևում է, այդ գործն այնքան էլ արագ չի կատարվել. Արտվյանը շատ է անհամբարակցել և Թիֆլիս մեկնելով, այդ կապակցությամբ դիմել է Սուրենկյանին և Պասկելիչին: Պասկելիչը հայտարարել է, որ ինքն իր անհամբարակցությունը և անհամարակցությունը միջոցով՝ Թիֆլիսից հեռադրական կարգով կարող է իրականացնել: Պասկելիչը հայտարարել է, որ ինքն իր անհամբարակցությունը և անհամարակցությունը միջոցով՝ Թիֆլիսից հեռադրական կարգով կարող է իրականացնել: Պասկելիչը հայտարարել է, որ ինքն իր անհամբարակցությունը և անհամարակցությունը միջոցով՝ Թիֆլիսից հեռադրական կարգով կարող է իրականացնել:

Պաստաթղթերի հաջորդ խումբը գեանդված է հատորի սկզբում և բաժնի հետևյալ կազմում է նախորդ խմբի անվերջական շարունակությունը, դրանք խմբում են Արտվյանի հարազատներից անջատվելու և Դորպատում, առաջին ամիսներին, նրա ունեցած հոգեկան ծանր ազդեցության մասին: «Մոսկովյան» խմբի լուծմանը սերած ազդեցական նկարագրում է իր շերտավոր սերը, բաժանվելու ծանրությունը և բացահայտում:

«... յճերպեան ի ծոցում ալ մասն, Դան առ քեզ»:

Ուշագրավ է այն հատվածը, որ հանված է Արտվյանի ճանապարհորդությունից, որ նա այնքան է կենդանի պատկերներով նկարագրում է իր անջատվելու ծանրությունը, հատկապես մորից: Մի այլ փաստաթուղթ (14—16) բացում է մեր առջև Արտվյանի հոգու խռովքը՝ դորպատյան առաջին ամիսներին, երբ նա, վախճանվելով դժվարություններից, կասկածում է իր վրա դրված հույսերը և իր սկզբնական խոստումները կատարելու վերաբերյալ. «... ինչպես է իմ խոստումը հաջողությամբ»:

«... յճերպեան ի ծոցում ալ մասն, Դան առ քեզ»:

Ուշագրավ է այն հատվածը, որ հանված է Արտվյանի ճանապարհորդությունից, որ նա այնքան է կենդանի պատկերներով նկարագրում է իր անջատվելու ծանրությունը, հատկապես մորից: Մի այլ փաստաթուղթ (14—16) բացում է մեր առջև Արտվյանի հոգու խռովքը՝ դորպատյան առաջին ամիսներին, երբ նա, վախճանվելով դժվարություններից, կասկածում է իր վրա դրված հույսերը և իր սկզբնական խոստումները կատարելու վերաբերյալ. «... ինչպես է իմ խոստումը հաջողությամբ»:

ներին և մտածում նույնիսկ ինքնասպանութեան մասին: Սակայն Արովյանն այնքան քնքշուշ սրտի հետ ունեցել է նաև հանուն հայրենիքի բարօրութեան գործելու մի այնպիսի բուռն կարող, որի շնորհիվ կարողացել է հաղթահարել բոլոր գովարութիւնները: Այս տեսակետից հետաքրքրական է 17—20-րդ էջերում գետնգլմած նամակը (ն. Աշտարակեցուն), ուր գրում է՝ «տիւն և զիշեր անցանն շրջին ի միտս իմ ազգի-ազգի մտածումը բարեկարգութեանց պատկանելոց ազգին... ճխայ և թեւաւորի սիրտ, երակք իմ պայթին ի խնդութենէ...» ապա շարունակում. «ես ուխտեմ մինչև ցել շնչոյ լինիլ որդի հայտանա ազգին, կեալ և մեռանիլ իբրև հայիկացուն վասն Հայաստանի», մի օրբան երգում, որին, իբրոք, նվերեց նա իր կարճատե, բայց այնքան կրակոտ կյանքը:

Փաստաթղթերի մի այլ խումբ վերաբերում է Արովյանի Պետերբուրգյան օրերին: Ինչպես տեսանք վերևում, Արովյանը նախապես էլ ցանկացել էր սովորել Պետերբուրգում: Եվ ահա այդ միտքը նրա հետ է նաև Դորպատում: Նրա նպատակն է եղել արժանապես տիրապետել ռուսաց լեզվին. այդ մասին ն. Աշտարակեցուն գրված վերոհիշյալ նամակում նա ասում է՝ «Ի հոկտեմբեր ամսոյ մինչև ցյունիսը կամով Թաւ ի Պետերբուրգ, կամ ի Մոսկով առ ի ուսանիլ կատարելապէս ռուս [երէն]» (էջ 19):

Դրան համապատասխան էլ 35—37-րդ էջերում կարդում ենք 1835 թվի հունվարի 21-ին գրված նրա մի նամակը Պետերբուրգից: Պետերբուրգյան օրերին են վերաբերում նաև 33—35, 37—39-րդ էջերի նամակները, որոնցից մեկում նա Պետերբուրգի նկարագրութեան է նվիրել այսպիսի տողեր՝ «ապշում ես, երբ շուրջդ ես նայում, բավական է միայն որևէ տեղ կանգնել նեակի պրոպեկտում, և առանց ծով է բացվում: Ամեն ինչ ալիքաձև ես ու առաջ է սեղմվում ու հասում: Այդ կյանքը չունի իր նմանը...» (38):

Առանձնահատուկ ուշադրութեան են արժանի այն փաստաթղթերը, որոնք գրեւորում են Արովյանի մարտնչող ու ազատատենչ հոգին: Նա ամենայն դաժանութեամբ խոյանում է մերթ հողերը հայրենի, մերթ հարուստներին, մերթ պետական ծառայողներին և այլ նման մարդկանց դեմ, որոնք, ամեն քայլափոխի, ռահմարում են ժողովրդի և հայրենիքի շահերը, ազատութեան և լուսավորութեան գաղափարները: Ահա նա Դորպատում ցանկանում է ապագիւր մամուլի միջոցով խորագանել այնպիսի սև ուժերի, ինչպիսիք

էին Հովսեփ վարդապետ Մարուգանը և ուրիշները, սակայն փորձառու և ծերունի Միքայիլ Մալլանթյանը խորհուրդ է տալիս՝ առ ժամանակ լռել, որովհետև օտար մատուլ տնտեսացալ է, իսկ խորագանվող անձինք, կաշառքի և խորագանութիւններին միջոցով այնքան հզոր, որ ի վերջո կարող են իրեն, Արովյանին ֆլասել, «միթէ այդպիսի սին պարտաբարիւ այնպիսի Դողիւթ անկանիցի, և ոչ բնաւ, այլ առաւելապէս շարասցի և շարչարեցի: զքեզ և զկուսակիցս քո», խրատում է Մալլանթյանը՝ Մոսկովից, հորդորելով՝ հաստատ Թաւ այդ պայքարին՝ հետագայում (92—98):

Արովյանի ատելութիւնը դեպի հողերը զազանները արտացոլված է նաև հատկապես նրա մանկութեան ընկերները Առաքել Արաբաբաբյանի և Մսեր Մսերյանի նամակներում: Վերջիններս, ի բավարարութիւն Արովյանի հետաքրքրութեան և ի հանդատութիւն իրենց բորբոքված սրտի, գրում են Արովյանին. «հաշակեր շիկամազ վարդապետն Ստեփ, որ առ ներսէս սրբադանին, յաւուրս յայտարի կ'ուսնէ բաղաբաւ... զվարանաջ անասունաւ ապրախտութեանցն, զբողոքեալ շարժմանցն՝ զվարուցն և զդաշնեցն աւարտեալ զհանգէս... յախշտակեցալ ի դիւսց յէջմիւս ծին օծիլ և ինքն դեպիկոտորս Աստուած իշրեցէ մարդահանձոյից: Աստուած անաքեցէ նմա զիբրմ և զդող և մահուամբ դառնադոյն լուծցէ զվրէժ անիծեալ շար-արմատին» (էջ 119):

Այդ ատելութիւնն Արովյանի մոտ հետզհետեւ ավելի է խորացել, գործն այնտեղ է հասել, որ էյմիլիանի Սինդոքի զատաբանի պաշտոնակատարը նրա մասին բողոքագիր է ներկայացրել Անդրկովկասի քաղաքական մասի պետ գեներալ լեյտենանտ և ասպետ Դուրկոյին. «Եթե այդ համառ մարդը փոխադրված չլինի Երևանից մէ ուրիշ զայրոց, դա, ապրելով խաշմեղութիւն ճամբի վրա, կարող է շատ հաճախ մեր հողերակառնութեանը ենթարկել այդպիսի կացութեան» (279):

Հիշենք նաև Ներսէս Աշտարակեցուն ուղղված այն գրութիւնը, որի մէջ Արովյանն, անդուսպ պոռթկումով, անարգանքի սլուներն է դաժնում ինչպես կաթողիկոսին, նույնպես էյմիլիանական կենտրոնը, ապականված լուրքերը, կաշառակերութիւնը, զրպարտութիւնները, կեղծիքը և այլն և այլն (48—50):

Արովյանի դեպի ժողովրդի մյուս թշնամիներն ունեցած ատելութիւնը ցայտուն կերպով զբոսորդված է Աստախանի գողգի բնակիչներին համար նրա դրած դիմումի մեջ: Նիք փնտռելով իրենց ճորտային գրութիւնը

նեց, այդ գյուղացիները ներկայացուցին՝ հաճախելու համար թիֆլիս-հասնելով, փնտռում են Արդվյանին և ձեռակերպել տալիս իրենց դիմումը՝ նույն գյուղի կառավարիչ Լազարի գմէ։ Այդ դիմումն այնքան հասակ ու մեկին է շարաքելով աստաթանցիներին կրած ծածը, թալանը, բռնի ամուսնութիւնը, հարկահանութիւնը, կոռւք և այլ բարբարոսութիւնները, որ պարզ երևում է թե ինչպիսի սրտացավութեամբ է նրա հեղինակը գրել ամեն ինչի մասին հետաքրքրելով։ Դա ոչ միայն աստաթանցիներին, այլև իրեն, Արդվյանի բողոքն է։ Այդպիսի բողոք է նաև Ն. Նախիջևանի հողերը դատարանին ուղղված մի աղջկա դիմում՝ ընդդէմ բռնի ամուսնութեան, հատուկ աղատ սիրտ (12)։

Ժամանակի անմահի հայ հարուստներին է քննադատել Արդվյանը՝ ներսիսյան զարուհում ունեցած իր մի կրակոտ ելույթի մեջ, նրանց փառամոլ հասկերութեան ու գրամաշուքութեան հակադրելով իրեն, որպէս ժողովրդի անկաշտ բարեկամին։ Ուշագրկի փառաբանողի է նաև Արդվյանի սրագրից հանված այն մասը, ուր նա նկարագրում է ընդհարումը Շնկիհրայայ պալլայ՝ թերթի խմբագիր, ցարական 3-րդ բաժանմունքի գաղտնի գործակալ Բուլգարինի հետ, որը քիչ չէ թունալուրէլ նաև Ա. Ս. Պուշկինի կյանքը։

Հայրենի երկրի ազատութեան և լուսավորութեան գաղափարներին նվիրված Արդվյանը միակն էր իր ժամանակակիցներին, որ այնքան մեծ տեղ էր հատկացնում կրթութեան գործին, նա ոչ միայն ինքը ձգտեց հասնել հնարավոր բարձրագույնին՝ այդ բնագավառում, այլև ջանք չի՛նայց, որպէսզի օգնի և ուրիշներին։ Հայտնի է նրա գիրք հայ կանապուր գործիչ Ստ. Նազարյանի կատարելագործման մեկնելու խնդրում։ Սյո տեսակետից ևս բավական նոր տվյալներ կան սույն հատորում։ Սակայն առավել ուշագրավը նկարիչ Ստ. Ներսիսյանի կրթութեան գործի պատմութիւնն է։ Պետերբուրգում եղած օրերին Արդվյանը տեղիկանում է այնտեղ գտնվող աղապա նկարչի մասին, փրնտում, հանում է նրան՝ անմիջապէս պայմանների մեջ և ամեն կերպ ձգտում նրան կանոնադր ուսման տարւած ծնունդ կոմսիսի—գրում է նա,— եթէ զգաւոր կարողանայի օգնել նրան որեւէ կերպ... հանգստութիւն կորել է։ Ահա Արդվյանի սիրտը։ Ի վերջո նրան հաջողում է տեղավորել Ստ. Ներսիսյանին դիպրովետտ. Ակադեմիան, ուր և ստորում է վերջինս և ավարտում Հիսապայում Արդվյանը, որպէս ուսուցիչ, նվիրվում է Լուսավորութեան գործին, առաջիկ ևս մեծ Տեղեկագիր 7—8

հնարավորութիւններ է ունենում պաշարելու այդ նպատակի համար, այդ են ապացուցում այն փաստաթղթերը, որոնք ցույց են տալիս, ինչպէս Արդվյանն իր լավագույն աշակերտներին և ուրիշ բնորոշակ պատանիներին օգնում էր՝ մեկնել Թիֆլիս, Մոսկվա, Պետերբուրգ և այլուր՝ բարձր կրթութեան։ Դա մի կարեւոր գործ էր, որը չպիտի շփոթել բնորոշակուր տարրական կրթութեան գործի հետ. դա այս վերջինի համար կարող ուժեր, որպէսզի կարգեր պատրաստելու գործն էր, որին այնքան մեծ ուշադրութիւն էր հատկացնում մեծ ու հեռատես լուսավորիչը։

Առանձին խումբ են կազմում այն գրագրութիւններն ու նամակները, որոնք առնչված են Արդվյանի և իր աշակերտներին հետ Գրանց մեջ ցույց է տրված այն անասման սերը, որ եղել է նրանց միջև Որքան սիրահար են, ասենք, հետևյալ տողերը—«Արտատուք հեղանին յաշաց իմոց, երբ ոչ տեսնեմ Ձեզ», գրում է նրա աշակերտներից մեկը՝ Պ. Շարոյանը։ «Ձեզ բաժանումը մեզ հանից անտանելի էր, որովհետև մեզանից հեռացավ մեր լավագույն բնիկները մեկը» գրում է նրա փոքրահասակ աշակերտ Գ. Պատկանը։ Ահա թե ինչպիսի էր Արդվյան—ուսուցիչը։ Նա մտերմական սերտ կապ է ունենցել, աշակերտներից բացի, նաև նրանց ծնողներին հետ, այդ են ապացուցում տպագրված բազմաթիվ նամակները, հիշենք զրանցից Մարտիրոս Գուլբանյանի (151), Գրիգոր Գյանջլի (153), Սողոմոն Ակիւյանի (163), Իվան Ծանշիկի (166), Տ. Բեկլարյանի (171), Գրիգոր Ամբարյանյանի (173) և այլոց նամակները, ուր զրահարված են նամակագրիչներին ոչ միայն սերն ու հարգանքը, այլև այն մտերմութիւնը, որի շնորհիվ հաճախ դանապան ցանկութիւններ են հայտնել նրանք։ Արդվյանը սիրով է ընդառնել այդ ցանկութիւններին և, վերադաս օրգաններին դիմելով, նշել, որ ինքը «համակիր է հասարակութեան այդպիսի ցանկութեանը»։ Եթէ հերավի, իրավունք ունեն Արդվյանն իր «զեկույց»-ներից մեկում հայտնութեանը նշելու. «Եմ ձեռք եմ բերել տեղիս բնակիչների վստահութիւնը» (236)։

Արդվյանի առաջին լիարժեք ուսուցչի տիպարն է եղել մեր իրականութեան մեջ. նրա աշակերտներից շատերը ձգտել են նմանիկ իրենց ուսուցչին, և նրա կենդանի օրինակը մեծ դեր է խաղացել հաջորդների համար։

1 Հափանաբար՝ Ծանիք Մեկուրի հաջորդներից։

Մի ստվար խումբ կարող են կազմել այն նամակներն ու գրութիւնները, որոնք ցրելով են եկած ողջ հատորով մեկ և ուղղված են բազմաթիվ անձանց, կամ նրանցից՝ Արքեպիսկոպիտին, Այդաեղ ավելի է լրացվում Արքեպիսկոպիտին, Արքեպիսկոպիտին-բաղադրացիներ, Արքեպիսկոպիտին-մատնոցը, Արքեպիսկոպիտին-ընկերը և վերջապէս Արքեպիսկոպիտին-մարզը։ Դրանց մէ մասը ցույց է տալիս Արքեպիսկոպիտին զաստիոսները, ուսուցիչները և ժամանակի զինանակները՝ ոմանց հարաբերութիւնները Այստեղ նկատի ունենք Պարբերի, Գրեմի, Կորնուֆերաժտի, Տարբորէի, Անկուրի, Ֆրենի, Աբելի, Մալանթիանի, Այսաբարանի և այլոց նամակներն ու պատասխանները Այդ նամակների մէ ուրիշ մասը ցույց է տալիս Արքեպիսկոպիտին ընկերները՝ Առաքել Արարատյանի, Մ. Մանուկի, Աղ. Շիրմազանյանի, Ա. Սմբատյանի, Եղբայրների Ալթանգիլյանները և այլոց մտերիմ կապերը։

Այդ նամակներից բացի, ուշադրով են նաև այն մեծաքանակ նամակները, որոնք իրենց բազմազանութիւն մեջ մի առանձին հետաքրքրութիւն են պարունակում։ Այսպէս օրինակ, ոմն Պրոխորով Մոսկվայից նվիր է ուղարկել Արքեպիսկոպիտին լուսնային շրջաններից և խնդրել՝ չմոռանալ իր (համանաբար կտորեղենի տարածման կապակցութեամբ) արված հանձնարարութիւնները (144)։ Մի այլ նամակից տեսնում ենք Արքեպիսկոպիտին կապը Պետերբուրգի զբաղմունքներից մեկի գործակալաւորի հետ (167—168)։ 178—179-րդ էջերից երևում է Արքեպիսկոպիտին կապը զբաղմունքի ձեռնարկ «պող տորուշիկ» Մինսկ-Սուլթան Առաքելյանից հետո Շիրմազանյան նամակներից երևում է, որ Արքեպիսկոպիտին Մոսկվայի բնա խուլիների կայսերական ընկերութեան անդամ, հանձնարարութիւններ է ունեցել բուսական սերմեր ուղարկելու, եղել է Արքեպիսկոպիտին ընկերութեան անդամ-Քաղաքից 160-րդ էջից տեղեկանում ենք Մարտիկից պիտի տպագրութեան հետ կապված նրա միջամտութեան մասին և այլն և այլն։

Այս բոլորը ցույց են տալիս, թէ ինչպէս իր ժամանակի ամենաառաջավոր հայ գործիչը բազմաթիվ թիւերով կապված էր կյանքի բոլոր բնագավառներին հետո նա չէր սահմանափակված իր աշխատանքի նեղ շրջագծում, նա ապրում ու շնչում էր ոչ միայն Հայաստանի ու Վրաստանի, այլև Ռուսաստանի կյանքով։

Ի վերջո կան մի շարք փաստաթղթեր էլ, որոնք դալիս են մասամբ լրացնելու նրա կյանքի վերջին տարիներին վերաբերող պա-

կասալոր տվյալները շարքը՝ Հիշենք այն գրութիւնները, որոնք վերաբերում են Մատի գաղաթը բարձրանալու կապակցութեամբ տեղի ունեցած գրադիւն և վեճերին, Հարութիւն Արքեպիսկոպիտինի դեռ 1850 թ. կենդանի լինելուն, Սենդիկ՝ Արքեպիսկոպիտինի դժգոհ լինելուն և այլն։

Այստեղ առանձնապէս պիտի մատնանդնէ 55—57-րդ էջերում գտնվող մի նամակը՝ գրված Արքեպիսկոպիտինի կողմից իր մտերիմ աշակերտ Գ. Շահնազարյանին։ Այդ նամակի մեջ է, որ Արքեպիսկոպիտին սերբերյան սարապինիքը կապում է կոնկրետ անձնավորութեան հետ, «Մանդիկովի ասած խոսքերը միտք բեր ու իմացիւր, թէ որ էնպէս չուզա լին դառն... կարծում էի ամեն սիմա թէ Միքիլին է իմ վերջը, Միքիլին մարգու աշխի առաջին ուսուցիչ, էլ սեր կզա միտքը. յա սերբիլի, յա որդի...»։ Այս Մանդիկովից եղել է թիֆլիսի հարուստներից մեկը։ Արքեպիսկոպիտին այդ նամակում ուրիշ անուններ է տալիս, դժգոհելով նրանց՝ իր նկատմամբ արած չարախոսութիւններից։ Թե այս նամակը և թէ սերբիլի նշված գրութիւնները, թէ իր՝ Արքեպիսկոպիտինի նամակ-բողոքը՝ Ն. Աշտարակեցու դեմ, թէ նրա Երևանի դպրոցից աղատվելու մասին 1848 թվից եղած գրադրութիւնները, թէ Արքեպիսկոպիտինի դժգոհութիւնները՝ մյուս նամակներում, մի անգամ ևս, այս հատորի շնորհիվ ցույց են տալիս, թէ ինչպէս ժամանակի խավար ուժերը՝ Վարդգանյայով հաշտվել 19-րդ դարի ամենաառաջավոր մտավորականի և գործիչի հետ, նախապատրաստում էին նրա վաղաժամ և ողբերգական մահը։ Սակայն կյանքին ու Հայրենիքին այնքան շնորհաբեր փորձած լուսավորչը չմոռնում է միշտ կենդանի մնալ իր ժամանակակիցներին և հաջորդներին հիշողութեան մեջ։ Թեկուզ որոնումները դեռ ու ոսկերի գտան, թեկուզ Հրազդանի ալիքներում ոմանք փնտնեցին նրան, բայց ժողովուրդը այլ կերպ պատկերացրեց իր հալածական որդուն։ Այս տեսակետից խլոս սրտահույզ են Արքեպիսկոպիտինի աշակերտներից մեկի նամակի այն տողերը, ուր Արքեպիսկոպիտինի հետո մերթ պատկերացվում է որպէս աղբաւոր-Քափառիկ՝ Գանձակում, մերթ՝ Ղարաում, մերթ էլ ինչպէս ասել է մեկը, «Ակրուի մէ ջարի վրա նստած լաց ա ըլում», հաց են տարել կիզեցեք, չե առել...» (268)։

1 Այս մասին այլ փաստերով տես Հրաչյա Բոշար — «Փրակաւութիւն և կյանք», էջ 121—126։

Այս էր մոտավորապէս «Դիվանի» երկրորդ հատորի բովանդակութիւնը. մոտավորապէս ենք ասում, որովհետեւ լրիվն ասած լինելու համար անհրաժեշտ էր մեկ առ մեկ քննել բոլոր փաստաթղթերը, մի բան, որ գրախոսութեան մեջ անհնար է:

Մինչև այստեղ մենք շնորհիցիք հատորի ամենաէական արժանիքները, որոնք լուսաբանում էին Արովյանի կյանքն ու զեմքը: Սյո նպատակն է հետապնդել նաև չբացահայտված թաղանթները: Սակայն սույն հատորը (ինչպես և նախորդը) ունի մի ուրիշ արժանիք էլ: Իր բովանդակած հարուստ փաստաթղթերով հնարավոր է դարձնում ճանաչել նաև Արովյանի հետ կապված մի շարք այնպիսի անձանց, որոնց ով լինելը մինչև օրս անծանոթ է մեր հայրենիքի գրականագետներին և թե սույն հատորը հրատարակողներին: Այստեղ առաջին հերթին ցանկանում ենք հանդ առնել Ազաթով Սմբատյանի վրա: Այն ժամանակ, երբ Արովյանին ամեն քայլափոխի կշտամբում և դատապարտում էին՝ նոր գրականութեան սահմանն պատճառով, հազարապետ էին խրախուսողները: Մինչ այն ժամանակ զիտակէք և անկեղծ խրախուսանք խիստ վճռական զեր կարող էր խաղալ: Ահա այդպիսին է եղել Աղաֆոն Սմբատյանը՝ Արովյանի ամենախոշոր երկի՝ «Վերք Հայաստանի»-ի հորինման հինց առաջին պահին: «Մեկ երես ըստ զեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայազգի պարոն զոկտոր Աղաֆոն Սմբատյանը ներս մտալ, գրում է Արովյանը «Վերք»-ի նախաբանում և ապա նկարագրում այն ցնցող ոգեկոթութիւնը, որ ստացել է նրանից: Այդ ոգեկոթութեան հենց նույն գիշերն Արովյանը գրում է 30 «Թարգման»: Մինչև հիմա էլ անհայտ է Արովյանի և մեր նոր գրականութեան այդ մեծ բարեկամի ով լինելը: Ծանաղելն այս հատորում կաթում է, որ այդ Աղաֆոն Սմբատյանը՝ նույն Սմբատովն է, որի մասին Արովյանն իր մի նամակում ուղղված ներսն Աղապարկեցուն՝ գրել է. «Եհ հանգիսի հարցափորձութեան ի Ձերդ ուսումնաբանի, այն ինչ պարոն Սմբատով խնդամտեալ է վերայ օտանաւորի իմոյ շէրք լինի տխրացու թաշատորն նախկնդոս քաղաքին մերոյ...» և այլն: Այստեղից երևում է, որ այդ Սմբատովը հիշված Սմբատյանը չէ, որովհետև այն ժամանակ (1826 թ.) այդ Սմբատովը արդեն հասակավոր և բարձրաստիճան անձ է եղել, Ն. Աղապարկեցուն հետ խոսել է մեծավայել և մտերմաբար, մինչ Աղաֆոն Սմբատյանը Արովյանի

նի մանկութեան ընկերներէք է եղել, Բացի այդ, մեկը հոլովում է Սմբատյան, իսկ մյուսը Սմբատով, վերջինս զոկտոր չէ կոչվում, անունն էլ անհայտ է: Մենք այս կարծիքը համարում ենք ոչ ճիշտ, չնայած այն հրկնորված է նաև «Վերք» Հայաստանի վերջին հրատարակութեան մեջ՝ որպէս հաղորդակցութիւն: Դրան հակառակ, մենք, օգտվելով հենց նույն «Դիվան»-ի 2-րդ հատորի որոշ փաստաթղթերից, այժմ ցույց կտանք իսկական Աղաֆոն Սմբատյանին: Ինչպէս տեսանք վերևում՝ Արովյանն արդեն նրա մասին որոշ տվյալներ տալիս է, այսպէս՝ անունը, ազգանունը, բժշկական մասնագիտութեանը և իր մանկութեան ընկեր լինելը՝ Հաղորդ կարեւոր տվյալները քաղում ենք Արովյանի մանկութեան (դպրոցական) մյուս ընկերոջ՝ Աղաֆոն Շիրմազանյանի մի նամակից: Այդ նամակը գրված է 1833 թվի սեպտեմբերի 18-ին Քիչնից, ուր նա գրում է... յանցեալ ամի ի Մոսկով յամսիսն հոկտեմբերի լուսնի վաղածանօթ քրտակէք բարեկամ է Աղաֆոն Սմբատեանց, թէ Ստեփան Նազարեանցն եկն աստ և գնաց ի Դերպոս... Այստեղից տեղեկանում ենք, նախ, որ Աղաֆոն Սմբատյանը ոչ միայն Արովյանի ընկերներէք է եղել, այլև Աղ. Շիրմազանյանի և Ստ. Նազարեանի: Դա հիմք է տալիս հաստատ համոզվելու, որ նրանք բոլորն էլ Թիֆլիսում միասին են սովորել: Ապա՝ այն ենք տեղեկանում, որ 1832 թվին հոկտեմբերին Մոսկվայով անցնող Շիրմազանյանը հանդիպել է այնտեղ տալոգ Աղաֆոն Սմբատյանին, որը հայտնի է նրան Ստ. Նազարեանի Դորպոս գնալու մասին: Նույն Աղաֆոն Սմբատյանի մասին 1831 թվին Արովյանին գրել է նաև Առ. Արաբատյանը՝ հակադրելով նրան «Արղաբարոյ» Աղաֆոն Շիրմազանյանին և խնդրելով. «զԱղաֆոն Սմբատեանց ի տախտակէ բարեկամութեան մի զերեր...» և մի ևս մի նոր ապացույց է, որ Աղաֆոն Սմբատյանը Արովյանի, Արաբատյանի, Շիրմազանյանի, Նազարեանի Թիֆլիսյան զսարկերներէք է եղել, որը հետագայում մեկնել է Մոսկվա, և ստացել բժշկական կրթութիւն:

Այս բոլորն համապատասխան, գրախոսվող հատորի 84 և 123-րդ էջերում, հանդիպում ենք երկու նամակի, երկուսն էլ գրված են Մոսկվայից, մեկը 1850, մյուսը՝ 1832 թվին: Դրանց հնդիմակը Արովյանի նախկին զսարկերներէք է, որ այդ ժամանակ Մոսկովայում բժշկական կրթութիւն է ձեռք բերում և Շիրմազանյան կաբոտով հիշում Արովյանին: «Մի խիթաբան զիս, աղաչմ, քոյդ ընկերաւոր բանիւք, յիշեցա քոյդ թղթագրու-

ծուխյունները դրված ճաշակով և բավական վաղ-
պետորեն: Սույն խաչատուրից մի բանատող-
ծուխյուն էլ գտնվում է Հայկական ՍՍԻՒ Գիտ-
Ակադ. Մ. Արեղյանի անվան Գրակ. Ինստի-
տուտի վերջերս ձեռք բերած մի ձեռագրում
և գրված է 1830 թվին՝ Հանր. Կարենյանի
ամուսնութան հանդեսին՝ Այդուղից երևում
է, որ նա եղել է Աստրախանցի:

Սույն հատորի նյութերը արևելամյան
փաստաթղթերի միջևից ընտրելու ուսումնասիրել
և պատրաստել է հրատարակության վաստա-
կավոր Արուստանյան Ե. Շահադիզը՝ նա աշ-
խատել է հնարավորին չափ լրիվ ընդգրկել
եղած նյութերը, որի լավագույն ապացույցն
է այդ հատորում տեղ գտած փաստաթղթերի
այն խումբը, որ ձեռք է բերված Թբիլիսից:
Երկար ժամանակ զբաղվելով Արուստանի կյան-
քի ու կենսագրության խնդիրներով, Ե. Շահ-
ադիզը կարողացել է տալ զբոլոջ փաստաթղ-
թերին հիշել պատմագիտական մի շարք ծա-
նոթագրություններ, որոնք առավել դյուրին
են գարնում այդ փաստաթղթերի ուսում-
նասիրությունը:

Բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնց բնա-
գրերը զրկված են գերմաներեն, ներկայաց-
ված են այստեղ հայերեն թարգմանությամբ.
որը ծանր, բայց խիստ օգտակար աշխատանք
է Թարգմանված են նաև մի շարք զարբար
գրություններ. դա նույնպես հատորի արժա-
նիքներից է:

Այստեղ նախնային նկատվում են մի շարք
թերթից խոսքեր, որոնց որոշ չափով էլից-
նում են սույն հատորի գիտական արժանիք-
ները: Առաջին հերթին մենք պետի նշանք
եղած նյութերի զատվորման սխառնք: Այդ
սխառնքը կրում է ձևավանք բնույթ և չի
բխում նրանց էությունից: Բավական կլինի
նայել միայն ցանկը, թե՛ Արուստանի նամակ-
ները և թղթերը թե՛ Արուստանի դրած
նամակները...», թե՛ Արուստանի վերաբերյալ
նամակներ, թղթեր և այլ վավերականներ:
Այս սխառնքը օգտակար է միայն արևելամյան
աշխատանքների համար. սակայն հրատարակ-
ման ժամանակ՝ օրջ Սույն, ինչպես և նա-
խորդ հատորի նպատակն է եղել ոչ միայն
ցույց տալ, թե ինչ կա Արուստանի արևելում,
այլև զբանջ միջոցով, որպես ամենապայծառ
վճայությունների, ներկայացնել Արուստանի
կյանքը: Սյա երկրորդ և ըստ էության առաջ-
նային նպատակագրումը մղված է ետին
պլանի վրա, ուստի և այդ հրատարակությու-
նը զարգնել է որոշ առումով Արուստանի ար-

թիվի մեխանիկական տեղափոխում՝ տպագրու-
թյան մեջ: Մենք, դրան հակառակ, հարկավոր
էր գտնել այն օրգանական կապը, որ կար
այդ փաստաթղթերի մեջ և այնպես զատվո-
րել նրանց, որ յուրաքանչյուր բաժինն բնե-
նախորդից և պայմանավորել հանդուրժան-
հրամշտությունը: Այդպիսով, այդ հատոր-
ներն, ըստ էության, կզառնային Արուստանին
նվերված պատմականագրական երկեր՝ որոնց
բոլոր բաժինները միջով կանցնել Արուստանի
այն ճշգրիտ ընթացքով, որով ամենք էլ նա
իր կյանքի ճանապարհը: Դա ոչ միայն ավե-
լի հստակ ցույց կտար Արուստանի զինքը, այլև
ավելի գյուրին կզարգնել ուսումնասիրողնե-
րի զործը: Բերենք մի օրինակ, կա մի բա-
ժին Հայաստանական զբաղությունների մ. Արու-
ստանի ուսանելու ուղարկելու մասին: Այդ-
տեղ զետեղված են միայն այն 6 փաստա-
թղթերը, որ ստացվել են Թբիլիսից: Այդ
բաժնից գուրս են թողնված այդ բաժնին
վերաբերող մի քանի այլ փաստաթղթեր
(«ОТКРЫТАЯ ЛИСЬ» էջ 251, Честь имею...»
էջ 252 և այլն): Դրանք բոլորն էլ պաշտո-
նական թղթեր են, բոլորն էլ՝ Արուստանին
ուսման ուղարկելու գործի հետ կապված, առ-
կայն այնպես են ցրվել, եկած հատորի մեջ,
որ զգվար են գտնվում և այն էլ երկար որո-
նումներով հետո: Ըստ էության այդ բաժ-
նում պետի գիտնելովին նաև Հայաստանին
իմ նամակը և այլ նման գրությունները.
այդ զետեղում հարկ կլինի բաժնի խորագի-
րը գտնել՝ հանելով Հայաստանական բառը
հասարակ մի բաժնի, ուր, հատուկ զատվո-
րությամբ, կգետնելվին Արուստանի Դորպատ
մեկնելու պատմությունը ցույց տվող բոլոր
թղթերը և զբանք կմիանային իրար հետ՝
համապատասխան ծանոթագրություններով:
Դրա մյուս առավելությունն էլ այն կլինի,
որ ծանոթագրությունները չեն կրկնվի ինչ-
պես երևին կրկնված են հիմա. բացի զբանքից
կնպաստելին ճշյառ ենթագրություններով ե-
ղած թերին լրացնելու գործին: Այդ պատճա-
ռով նույնիսկ ինքը, Ե. Շահադիզն բնեկ
է որոշ թյուրմտացությունների մեջ. օրինակ,
«Честь имею» գրությունն անթվական է.
Ե. Շահադիզն այն թվագրել է որպես 1830
թվի ապրիլին գրված փաստաթուղթ: Այստեղ
տարբերվել ճշյառ է, բայց ամիսը սխալ է են-
թագրված, անա թե ինչու: Այդ երկադրով
Արուստանի ներկայացել է Մարեկալովին, նշե-
լով, որ ինքն այն պատանին է, որի մասին
խոսել է Պարբոտը՝ ուսման ուղարկելու հա-
մար 210—211-րդ էջերում կա մի զեմում՝
Արուստանից՝ Պասկեիկին, ուր ասում է, Հինչ-
պես հայտնվեց ինձ... Մարեկալովի կողմից:

Մեկը տպված է Հայ աշուգները—ուն
1903 թ:

որ այն պրոֆեսորներ խնդրի հետևանքով...» և այլն: Պարզ է, որ այդ դիմումը զրկած է «Честъ нмѣю» երկտողից հետո, որովհետև այստեղ արդեն խոսվում է այդ երկտողի պատասխանի մասին: Իսկ Պասկելիչին տրված դիմումը զրկած է «31 մարտի 1830» թվին. նկատել անելով նաև այն, որ Արովյանը Պասկելիչին բողոքի տոնով է գրում ձթե չնայած Ստեփանովից զրական պատասխան է ստացել, «աստիճան միշտ և օրս էլ տակավին չեմ արժանացել այն բախտին» և այլն, ապա պետի ընդունել, որ բավական ժամանակ էր անցել «Честъ нмѣю»-ն զրեկուց հետո. դա կարող է ենթադրվել առնվազն 30—40 օր, ուստի այդ անթվակիր երկտողը պետի զրկված լինելը 1830 թվի փետրվար—մարտ մի քանի ամիսներին: Ընթերցողները կարող են համոզվել, որ այդ թղթերն իբրև մոտ բերված լինելին նույն բաժնի մեջ, ապա դա հեշտությամբ կնկատենք և ինքը՝ Ծ. Շահադիզը և այն չէր թվագրել որպես 1830 թվի ապրիլի գրություն:

Սույն հատորի թերությունները պետի հաշվել շտապողականության գործում, որի պատճառով հրատարակման ղեկավար սկզբունքները հաճախ խախտվել են, օրինակ, շտապատարթթեր չեն ծանոթագրված: Նույնը կարելի է ասել նաև թարգմանություններ մասին. որոշ փաստաթղթեր զարարեց թարգմանված են աշխարհաբար, իսկ հիմնական մասը՝ ոչ: Շտապողականությունն այնտեղ է հասել, որ տեղի է ունեցել այսպիսի զեպք. 256—257 էջերում կա մի թուղթ, որի մեջ միայն մի քանի տող է վերաբերում Արովյանին: Ծ. Շահադիզը, իրավամբ, որոշել է սպել միայն այդ մի քանի տողը՝ ասելով. «մեզ իսկապես չի հետաքրքրում բուն թղթի բովանդակությունը, որին ընթերցողը կարող է ծանոթանալ ինքը, մեզ միայն հետաքրքրում են թղթի մեջ Արովյանին վերաբերյալ տողերը, որ ավելորդ չենք համարում մեջ բերել: Եվ այս բոլորից հետո տպագրված են թե՛ այդ մի քանի տողը և թե՛ ամբողջ թուղթը՝ առանձին-առանձին: Դա ցույց է տալիս ոչ միայն հրատարակողի անզգուշությունն ու շտապողականությունը, այլև այն, որ խմբագիրը (Խ. Սարգսյան) կամ բարոյագիրը, կամ ուշագրի չի կարգացել այդ էջերը:

Նկատվում են նաև ոչ ճիշտ մեկնաբանումներ: 60—65-րդ էջերում «ի վերայ հայրենասիրութեան» խորագրի ունեցող թուղթը ամենայն հավանականությամբ Արովյանինը է: Դա կոնկրետ պատեր պարունակող մի նամակ է, որի հիմնական, զինված լիք ուսուցչին, նկարագրում է իր Գետեբուրդ հաս-

նելը, ընդունություններ տալը, չորրորդ դասարան ընդունվելը, ազգային հանդերձներ փոխելը և այդ ազգային հանդերձները պահելը, Թիֆլիսից պարոն Պատիսովին՝ Նեակի հրապարակում հանդիպելը և այլն և այլն: Այս փաստերն Արովյանին չեն համապատասխանում: Ուստի սխալ է այդ կոնկրետ նամակը համարել զեղարկանական հնարանք և վերագրել Արովյանին: Դա ամենայն հավանականությամբ զրկել է այն աշակերտներից մեկը, որոնց Արովյանն ուղարկել է Գետեբուրդ սովորելու (Այդպիսիներից էր, օրինակ՝ Ստեփան Տիգրանյանը. էջ 146). հավանաբար Արովյանն ստանալով այդ նամակը՝ արտագրել է և խորագրել «ի վերայ հայրենասիրութեան»:

260-րդ էջում Արովյանը խոսելով էջմիածնի վատաբարո հոգևորականների մասին, նշում է Նովոսել, Ստեփանոս, Բարսեղ և Գևորգ անունները: Հրատարակողը Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին նույնացրել է Ստեփանոս Արղունյանին հետո՝ շեղու չէ. այդ Ստեփանոսը՝ Արարատյան-Հաշակի ընդունվածն է, առանց որի չի կարելի պատկերացնել վերոհիշյալ խումբը, հատկապես չովսեփին:

55—57-րդ էջերում գտնվող նամակն ուղղված է ոչ թե «Գևորգ Գեղամյանին և Գեվորգ (Ժորժ) Շահնազարյանին», այլ միայն Գ. Շահնազարյանին. հրատարակողին շփոթել է «Գևորգի ջան, Ժորժ ջան» կիսատողը, նա ուշագրություն չի դարձրել տողի մյուս մասի վրա «իմ հերշտակ իմ հոգևոր լոյս»:

1. Այս տեսակետից առավել սխալ բացատրություն ենք հանդիպում «Գիվան»-ի առաջին հատորում. «Աստ ամառացին կանացի Տեր-Մարութեանը և զահատակացին և պարծեցին Սալանդանը, Մուր, Առաքել և այլ նոցա նմանը» (37): Այս տողերով Արովյանն անհոգի արժան է համարում Տեր-Մարությաններին և պարծանքի արժան՝ Սալանդյանին և մյուսներին: Այս վերջիններին հետ նա, այդ նամակը գրելու տարիներին, անսահմանորեն մտերիմ էր: Այս պատճառով ճշմարտությանը և Արովյանի պատկերի հետո իմաստը հակառակ է տրված է հետևյալ բացատրությունը. «Արովյանի հիշած Սալանդյան Միքայիլ վարդապետը, Ջմուռնացի Մսեր կամ Մուր զպիրն ու զպիր առաքել Արարատյանը և զրանց նմանները, որոնց պետի ամաչելն ու պարտաված լինելն: Ո՛ր, զրանց ամսին Արովյանը գրել է «և պարծեցին». հարկավոր էր տեքստում այս «և»-ից առաջ ստորակետ դնել:

(եղեգի) այդպես է նաև սկիզբը: ... Ժածուկ կարդա ու կամ ճշդիւ... այդպես և այլ տեղերում: ... միտքս դու ես, ջունս դու ես, երազս դու ես... և այլն: Ինչ վերաբերում է Վերնի-գի ջան, Ժորժ ջանա-ին, պիտի նկատել, որ Ժորժն էլ նույն Գեորգին է: Խոսելով այս նամակի մասին, հատկապես պիտի արձանագրել նրան կցված ծանոթագրության ոչ միայն ռուս, այլև Արուսյանի հասցեին հերյուրանքային լինելը: Մեկնաբանողը փոխանակ շեշտելու այդ նամակում գրանորված Արուսյանի հայրական սեբը՝ իր աշակերտի նկատմամբ, նրա անձնագրի նվիրվածությունը, նրա խորին ատելությունը Մանդինովի և ուրիշների նկատմամբ, նրա պոստփոխ Սերբերի հետ կապված, շեշտել է տալիս այնպիսի այլանշանակությամբ, որը չի բխում ոչ այդ առնչակից և ոչ էլ Արուսյանի պայծառ կյանքից:

48—50-րդ էջերում գտնվող թուղթը չու-նի տարբերվել նշում, շորի համար թուղթը մեկ մի որոշ էջից չի տալիս (53),—գրում է Ս. Ծանաղիզը: Մակայն թուղթն ունի այդ ավարը: ... լրջացս ջունս աջաց ազատու-թեան հայրենեաց մերոց» (= 1847):

78-րդ էջում գրված է, որ Արամյանը ներխույսն դարձրել է ռուսախոս, բանալինե-րը հանձնել է Գալուստ Երամյանյանին, դա ճիշտ չէ. այդ ժամանակ Գալուստը դեռ նորակարտ աշակերտ էր: Նրա հայր Հարու-թյուն Երամյանյանն էր սերտորեն կապ-

ված այդ դպրոցի վարչա-տնտեսական գոր-ծերի հետ, ուստի և նա էլ պիտի ստացած լինեք բանալիները:

Թե այս և թե նախորդ հատորի ամենա-մեծ թերություններից մեկը պիտի համարել հատուկ անունների բառարանի բացակայու-թյունը, առանց որի մեծապես դժվարացված է հատուկ անուններով լեզու-լեզուն այդ հատոր-ների ուսումնասիրությունը:

Վերջացնելուց առաջ նշենք մի հանգ-մանց ևս. զարմանալի է, որ նույն Գրակա-նության Ինստիտուտը, նույն 1948 թվին, նույն Արուսյանի նույն արխիվից քաղված նույն փաստաթղթերը տպագրել է թե գրա-խոսվող հատորի և թե «Նախապես Արուսյան» ժողովածուի մեջ: Նկատի ունենք ընդ. Ռ. Զարյանի պրպտումները արդյունքը, ուր տպագրված են այս հատորում գտնվող մի շարք փաստաթղթեր (սեղանից իմ 253—254, Գ. Ծանաղյանյանի ուղղված նամակը— 317—319, Ստ. Ներսիսյանի նամակը— 281—282, Ն. Նախիջևհանուհու դիմումը— 302 303, աստղաբանների դիմումը— 312, 313 Պետերբուրգից գրված նամակները— 272—277 և այլն):

Համեմատելով նույն աղբյուրից տպված այդ երկու տպագրություններից մի բանիսը, նկատելի են աղաղակող անհամաձայնու-թյուններ. բերենք մի օրինակ:

Ծանաղիզ. [Վերնի... 2-րդ հատոր էջ 11]

1. զիւրաքանչիւր տողի, զիւրաքանչիւր բանի, նաև զբառի
2. յօրհնութիւնս
3. միեթաբի[չի]:
4. անբաժ
5. հիւստոյ
6. Անշինջ պահեալ զյաւիտենից յիշատակ Ձեր, կամ և մեռանիմ է Ձեզ:
7. զիս երբեմնակի:
8. զիս զմեռանկիցն (?) Ձեզ, եվ զքրտակիցն Ձեր:
9. Անտոնեան Ապովեանց:

Սա միանգամայն անհանդուրժելի երե-վույթ է:

Կան նաև այլ թերություններ էլ, որոնց մասին չենք խոսում:

Ծանկալի կլինեն, որ այդ նյութերի հե-

Ռ. Զարյան [Վ. Արուսյան» ժողովածուն 253—254.]

1. զիւրաքանչիւր տողոյ, զիւրաքանչիւր բանս նաև զբառս
2. յօրհնութիւնս
3. միեթաբութիւն
4. անբաժած
5. հիւստոյ.
6. Անշինջ պահեալ զյաւիտենից յիշատակ Ձեր, Զիմ խորհրդաբաժի կամ և մեռանիմ է Ձեզ:
7. զերբեմնակի
8. ձեզ զպրտակիցն Ձեզ
9. Անտոնեան Ապովեանց:

առգա հրատարակությունը կատարելիս, ու-շաղթություն գարձնեն այս թերությունների վրա և տալիս ավելի անթերի ու ավելի նպա-տակալաց հրատարակություն:

ԱՍ. ՄԱՍՏԱՅԱՆՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ք. Մ. Դիմիտրով	էջ 5
Հ. Վարդանյան—Դաշնակցությանը որպես իմպերիալիզմի և ռուսական կոնտրեւոլյուցիայի դրժակալը 1918—1920 թ.թ.	9
Ս. Հակոբյան—Ն. Յա. Մարր և միջնադարյան հայկական քաղաքի ուսումնասիրության պրոբլեմը	17
Վ. Հակոբյան—Վարդան Արեւելցու «Պատմություն տիեզերական»-ի համառոտ խմբագրությունը	51

Գրախոսություն

Ա. Ս. Մանգուկանյան—«Դիվան Ն. Աբովյանի», 2-րդ հատոր, Երևան, 1948 թ.	63
--	----

СОДЕРЖАНИЕ

Г. М. Димитров	Стр. 5
А. Варданян—Дашнаки как агентура империализма и русской контрреволюции в 1918—1920 г.г.	9
С. Акопян—Н. Я. Марр и проблема изучения средневекового армянского города	17
В. Акопян—Краткая редакция „Всеобщей истории“ Варгана Арвелци	51

Рецензия

А. С. Мнацаканян—«Архив Х. Абовяна», II том, Ереван, 1948 г.	63
--	----

A31511
25564

Հանձնված է արտադրություն 6/IX 1949 թ., ստորագրված է տպագրության 29/X 1949 թ.,
ՎՋ 04163, հրատ. 650, պատ. 410, տիրած 500, 1/2 տպագր. մամուլ,
մեկ մամուլում 63.500 տպանիշ:

Հայկական ՍՍՏԻ Գրադպրոցների Ակադեմիայի տպարան, Երևան, Աբովյան, 124

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031511

[204]

